ಕೂ.ಸ. ಅಪರ್ಣ*

"ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆ"-ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ

ಷಡ್ವರ್ಗ[1] ರೀತಿಯ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಯು (=ಕುಡ್ಯ) ಎರಡನೇ ಭಾಗ. ಮೊದಲನೇ ಭಾಗವಾದ ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ರಚಿಸಲ್ಪಡುವ ಭಿತ್ತಿಯು ಪ್ರಸ್ತರದವರೆಗಿನ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದು ಆಲಯದ ಮೂರ್ತಿ ಮತ್ತು ಇತರ ಭಾಗಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವುದಲ್ಲದೆ, ಕೆಲ ಮಟ್ಟಿಗೆ ದೇವಾಲಯದ ಭಾರವನ್ನೂ ಹೊರುವುದು. ಇದರ ವಿನ್ಯಾಸವು ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನನುಸರಿಸಿ ಚೌಕಾಕಾರ, ವೃತ್ತಾಕಾರ, ಗಜಪೃಷ್ಠಾಕಾರ ದಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ಪಾದವರ್ಗ[2], ಜಂಘಾವರ್ಗ[3], ಮುಂತಾಗಿಯೂ ಕರೆಯ ಲಾಗಿದ್ದು, ಇದು ಭಿತ್ತಿಯೊಂದಿಗಿರುವ ಕಂಬದ (=ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭ) ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸು ತ್ತದೆ. ಈ ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭವು ರಚನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಮುಖ್ಯ ಭಾಗವಾಗಿದ್ದರೆ, ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಬರುವ ಜಾಲಕ, **ಕೋಷ್ಠ**, ತೋರಣಗಳು ಆಲಯದ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಮತ್ತು ಅಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿರುವ ಅಂಶಗಳಾಗಿವೆ. ಪ್ರಾಸಂಗಿಕವಾಗಿಯೋ, ಉದ್ದೇಶಪೂರ್ವಕವಾಗಿಯೋ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಇವುಗಳ ವಿವರಗಳು ನಮಗೆ ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ಮಯಮತ, ಮಾನಸಾರ, ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ, ಕಾಮಿಕಾಗಮ ಮುಂತಾದ ಶಿಲ್ಪ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ದೊರಕುವ ಈ ವಿವರಗಳನ್ನು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ನೋಡುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಮಯಮತವು ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ಫಲಕ ಕುಡ್ಯ, ಜಾಲಕಕುಡ್ಯ ಮತ್ತು ಇಷ್ಟಕಕುಡ್ಯ ಎಂದು ೩ ವಿಧ ವಾಗಿ ಹೇಳಿದೆ. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ, ಜಾಲಕಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಭಿತ್ತಿಯು ಜಾಲಕ ಕುಡ್ಯವಾದರೆ, ಇಟ್ಟಿಗೆ ಯಿಂದ ಮಾಡಿದ್ದು ಇಷ್ಟಕ ಕುಡ್ಯವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಫಲಕ ಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ ಮಧ್ಯೆ ಕಂಬಗಳಿಗಿರುವ ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ಫಲಕಕುಡ್ಯವೆಂದೂ ಅದರ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಕೆಳಗೆ ಪದ್ಮಪಟ್ಟಿಕೆ ಇರಬೇಕೆಂದೂ ಇದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.[4] ಕಾಮಿಕಾಗಮದಲ್ಲೂ ಫಲಕಕುಡ್ಯ ಮತ್ತು ಜಾಲಕ ಕುಡ್ಯದ ವಿವರವಿದ್ದು, ಅದರಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವ

---

* ನಂ 1643, 21ನೆಯ ಮುಖ್ಯರಸ್ತೆ, ಬನಶಂಕರಿ ಮೊದಲಹಂತ, ಬೆಂಗಳೂರು-560050

1 ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಊರ್ಧ್ವಮುಖದಲ್ಲಿ ಆರುಭಾಗಗಳಿದ್ದು ಅವು ಅಧಿಷ್ಠಾನ, ಭಿತ್ತಿ, ಪ್ರಸ್ತರ, ಗ್ರೀವ' ಶಿಖರ, ಸ್ತೂಪಿ ಗಳಾಗಿದ್ದು ಇಂತಹ ದೇವಾಲಯವನ್ನು 'ಷಡ್ವರ್ಗ ದೇವಾಲಯ'ಗಳೆನ್ನುತ್ತಾರೆ,

2 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ-ಅ. 11.2

3 ಮಯಮತ-14.10

4 ಮಯಮತ,16.63-66

ವಸ್ತುವನ್ನನುಸರಿಸಿ ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ಶೈಲಕುಡ್ಯ ಮತ್ತು ಇಷ್ಟಕಕುಡ್ಯ ಎಂದು ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ಮಣ್ಣಿನಿಂದಲೂ ಮಾಡಬಹುದೆಂದಿದೆ[5]. ಈ ವಿವರಣೆಗಳು ಭಿತ್ತಿಯ ರಚನೆ ಮತ್ತು ಸಾಮಗ್ರಿಯ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತಿವೆ.

ಭಿತ್ತಿಯ ಅಂಗಗಳು :

ಭಿತ್ತಿಯ ಅಂಗಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕಾಮಿಕಾಗಮದ ಈ ಕೆಳಗಿನ ಶ್ಲೋಕವು ಮುಖ್ಯವಾದುದಾಗಿದೆ :

'ಕುಡ್ಯೇ ಸ್ತಂಭ ಲತಾ ಕಾರ್ಯಾ ವಸ್ತ್ವಾ
ಧಾರಸ್ಯ ಚೋಪರಿ |
ವೇದಿಕೋರ್ಧ್ವಾರ್ಧರೆ ಕೂಟ ಕೋಷ್ಠಾ
ದೀನಾಂ ತ್ರಿಧಾಸ್ಮೃತಾ ||
ಚಿತ್ರಕುಂಭಲತಾ ಪೂರ್ವಾಸ್ತಂಭ
ಕುಂಭಲತಾ ಪರಾ ||' LV. 98-99

ಇದರಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭ, ಕೂಟಕೋಷ್ಠ, ಕುಂಭಲತಾ–ಈ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದ್ದು, (ಜಾಲಕ, ತೋರಣ ಹೇಳಿಲ್ಲ) ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭ ಮತ್ತು ಕುಂಭಲತಾ–ಇವು ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೂ ಕೂಟಕೋಷ್ಠವು ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೂ ಬರಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿರುವುದು ವಿಶೇಷವಾಗಿದೆ. ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ವೇದಿಕೆಯು ಮೊದಲ ಅಂಗವಾಗಿದ್ದು, ಇದರ ಮೇಲೆ ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭವಿರುತ್ತದೆ. ಇದರ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕ ಜಾಲಕ ಮತ್ತು ಕೋಷ್ಠಗಳೂ ಇದ್ದು ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ತೋರಣದ ಅಲಂಕಾರವಿರುತ್ತದೆ. 'ಕುಂಭಲತಾ' ಕೂಡಾ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುತ್ತದೆ.

ವೇದಿಕಾ :

ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಮೊದಲ ಅಂಗವೇ 'ವೇದಿಕಾ' ವೇದಿ ಸ್ತಂಭ ಮತ್ತು ಕೋಷ್ಠಗಳಿಗೆ ಇದು ಅಡಿಪಾಯವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಕಾಶ್ಯಪ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ 'ವೇದಿ'ಯ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರವಾಗಿದ್ದು, ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡಾ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಸ್ತಂಭದ ಕೆಳಗೆ (ಸ್ತಂಭಕ್ಕೆ ಆಧಾರವಾಗಿ) ವೇದಿಯನ್ನು ಅಧಿಷ್ಠಾನದ ಮೇಲೆ ರಚಿಸಬೇಕೆಂದಿದೆ.[7] ಅಜಿತಾಗಮದಲ್ಲೂ ಕಂಬದ ಕೆಳಗೆ ವೇದಿಕೆಯನ್ನು ರಚಿಸಬೇಕೆಂದಿದೆ.[8] ಮಯಮತದ ಪ್ರಕಾರ 'ಪ್ರತಿ'ಯ ಮೇಲೆ ವೇದಿ ಬರಬೇಕು.[9] ವೇದಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಉಪ ಅಂಗಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟಾರೆ ಒಮ್ಮತ ಇರುವುದಾದರೂ, ಭಿನ್ನತೆಯೂ ಇದೆ. ಕಾಶ್ಯಪ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಗಲ. ವೇದಿಕಾ (?) –ಗಲ–ಕಂಪ–ಪದ್ಮ–ಕಂಪ–ಗಲ–ಪದ್ಮ–ಕಂಪ–ಪ್ರಾಗ್ರೀವ (?)–ಕಂಪ–ಕಂಠ–ಪದ್ಮ—ಈ ಅಂಗಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದರೆ[10] ಅಜಿತಾಗಮದಲ್ಲಿ ಕಂಪ–ಗಲ–ಪಟ್ಟ–ವೇದಿಕೆ–ಪಟ್ಟಿಕಾಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದೆ.[10] ಮಯಮತದಲ್ಲಿರುವ ವಿವರವೆಂದರೆ, ಅದು ೨,೪,೬,– 'ಕಂಪ'ಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರಬೇಕು ; ಅದನ್ನು ಪದ್ಮ ಮತ್ತು ಎಲೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಬೇಕು. 'ಕಂಪ'ದ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಕೆಳಗೆ 'ಪದ್ಮಪಟ್ಟಿಕೆ'ಯೂ 'ಅಗ್ರಬಂಧನ' ವೂ ಇರಬೇಕು.[10] ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನಾವು ಕಾಣುವ 'ವೇದಿ'ಯು ಕಂಪ–ಗಲ–ಕಂಪ–ಪಟ್ಟಿಕಾ–ಕಂಪಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುತ್ತದೆ. ಈ ಮೇಲಿನ ಪಟ್ಟಿಕೆಯನ್ನೇ ಮಯಮತವು 'ಅಗ್ರಬಂಧನ'ವೆಂದು ಕರೆದಿರಬಹುದೇ ಎಂಬ ಅನುಮಾನ ಬರುತ್ತದೆ.

---

5 ಕಾಮಿಕಾಗಮ LV 94–97 ; ಬೃಹತ್‌ಸಂಹಿತಾ LIII.23 ; ಇದರಲ್ಲಿ ಗೃಹವಾಸ್ತುವಿಗೆ ಅನ್ವಯಿಸಿ ಇಷ್ಟಕ ಮತ್ತು ಮರದ ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

6 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ-10.1

7 ಅಜಿತಾಗಮ-14.2

8 ಮಯಮತ-16.51

9 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ-10.15-16

10 ಅಜಿತಾಗಮ 14.2-4

11 ಮಯಮತ. 21.51-53

ಆರಂಭ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ, ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಭಿತ್ತಿಗೆ ವೇದಿಕೆಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ 'ಪಟ್ಟಿಕಾ'ದ ಕೆಳಗೆ ಕಮಲದ ಮೊಗ್ಗನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಿದ್ದು, ಇದು ಮಯಮತದ 'ಪದ್ಮ ಪಟ್ಟಿಕೆ'ಯನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತರುತ್ತದೆ. ಮಹಾಕೂಟದ ಮಹಾಕೂಟೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ 'ವೇದಿ'ಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಪದ್ಮ–ಪಟ್ಟಿಕೆಯೂ 'ಗಳ' ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಸಾಲೂ ಇದೆ. ಪಟ್ಟದ ಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲೂ ಇದೇ ರೀತಿ ಇದ್ದು, ಅದರಲ್ಲಿ 'ಗಳ' ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಿಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಸೀರ್ವಾಳಿನ 'ಗಳ' ದಲ್ಲಿ ಪಂಚತಂತ್ರದ ಕಥೆಯಿದೆ. ಈ ಪದ್ಧತಿ ನೊಳಂಬರ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಮುಂದುವರಿದಿದೆ. ಆದರೆ, ಗಂಗ ಮತ್ತು ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ವೇದಿಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದರೂ ಆದು ನಿರಲಂಕೃತವಾಗಿರುವುದನ್ನೇ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಆದರೂ ಎಲ್ಲ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ವೇದಿ ಇದ್ದೇ ಇರುತ್ತದೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭ :–

ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಅರ್ಧಸ್ತಂಭವೇ– 'ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭ', ಇದನ್ನು ಕುಡ್ಯಪಾದ, ಭಿತ್ತಿಪಾದ, ಭಿತ್ತಿಸ್ತಂಭ ಎಂದೂ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯದ ಭಾರವನ್ನು ಹೊರುವುದರಿಂದ ಇದು ರಚನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಮುಖ್ಯವಾದ ಅಂಗ. ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭದ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ವೇದಿಯ ಮೇಲಿನಿಂದ 'ಉತ್ತರ' (ಪ್ರಸ್ತರದ ಮೊದಲ ಭಾಗ)ದವರೆಗೆ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ಸುದೀರ್ಘವಾದ ವಿವರಣೆ ಇದೆ. ಇದು ಅರ್ಧಸ್ತಂಭವಾಗಿದ್ದರೂ, ಪೂರ್ಣ ಸ್ತಂಭವಂತೆಯೇ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಕಂಬದ ಅಂಗಾಂಗಗಳು ಮತ್ತು ವಿವಿಧ ಪ್ರಭೇದಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಕುಡ್ಯ ಸ್ತಂಭಗಳು ನಾಲ್ಕು ಮುಖ, ಎಂಟು ಮುಖ ಅಥವಾ ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿರಬೇಕು ಎಂದು ಅಜಿತಾಗಮದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.[12] ಇದರಂತೆ, ಬಹುಪಾಲು ಕುಡ್ಯ ಸ್ತಂಭಗಳು ನಾಲ್ಕು ಮುಖದ ಬ್ರಹ್ಮಕಾಂತ ರೀತಿಯದಾಗಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ವಿಷ್ಣುಕಾಂತ–ರೀತಿಯ ಎಂಟು ಮುಖದ ಕುಡ್ಯ ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ನರಸಮಂಗಲದ ರಾಮಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಮುಖ, ಎಂಟು ಮುಖ ಮತ್ತು ರುದ್ರಕಾಂತ–ಈ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳೂ ಕೂಡಾ ಕಂಬದ ಎಲ್ಲ ಅಂಗಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದಿದ್ದು, ಮಾಲಾಸ್ಥಾನ, ಪದ್ಮದಳ–ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತದೆ. ಐಹೊಳೆಯ ಲಾಡ್‌ಖಾನ್, ಗೌಡರ ಗುಡಿ ಇತ್ಯಾದಿ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೂಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಇದ್ದ ಈ ಸ್ತಂಭಗಳು ಅನಂತರ ಕಾಲದ ಮಹಾಕೂಟ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟದ ಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಯ ತುಂಬ ನಿಶ್ಚಿತ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತವೆ. ದೇವಾಲಯವು ಹೆಚ್ಚು ವಿಶಾಲವಾಗಿ ರಚನೆಗೊಳ್ಳುವುದು ಮತ್ತು ಶಿಖರದ ರಚನೆಯ ಕಾರಣದಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಭಾರವನ್ನು ಹೊರುವ ಅವಶ್ಯಕತೆಯುಂಟಾಗಿದ್ದು–ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವೆನ್ನಬಹುದು. ಈ ರೀತಿ ಕಂಬಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ಭಾಗಗಳಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡದ್ದರಿಂದ ದೃಢತೆಯ ಜೊತೆಗೆ ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಅಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶವಾಯಿತೆಂದೂ ಹೇಳಬಹುದು.

ಕೋಷ್ಠ

ಕೋಷ್ಠಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರವಿಲ್ಲ. ಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಬಿಂಬವನ್ನಿಡಬೇಕೆಂದು ಮಯಮತದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದು[13] ಅದು ಕೋಷ್ಠದ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಕೋಷ್ಠವನ್ನು, ದೇವಾಲಯದ ಪೂರ್ಣಭಾಗವನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುವ, ದುಂಡು ಶಿಲ್ಪವನ್ನಿಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಬಹುದು; ಇಲ್ಲವೇ ಎರಡು ಸ್ತಂಭಗಳ ನಡುವೆ ಗೂಡಿನಂತೆ 'ತೆರುವು' ಮಾಡಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಉಬ್ಬು ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಬಹುದು. ನಾವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಾಣುವುದು ಎರಡನೆಯ ರೀತಿಯ

12 ಅಜಿತಾಗಮ-14.4

13 ಮಯಮತ-22.37

ದನ್ನೇ. ಐಹೊಳೆ, ಮಹಾಕೂಟ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ರೀತಿಯ ಕೋಷ್ಠಗಳಿದ್ದು, ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ಎಲ್ಲೋರದ ಕೈಲಾಸ, ಛೋಟಾ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಆಳವಾಗಿ ಕೊರೆದಿರುವ ಕೋಷ್ಠಗಳಿವೆ. ಕೋಷ್ಠಕ್ಕೆ 'ವೇದಿ' ರಚಿಸಬೇಕೆಂದು ಕಾಮಿಕಾಗಮದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದರೂ,[14] ಕೋಷ್ಠಕ್ಕೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ವೇದಿ ರಚಿಸಿದ್ದು ಅಷ್ಟಾಗಿ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಮಹಾಕೂಟದ ಮಹಾಕೂಟೇಶ್ವರ, ಎಲ್ಲೋರದ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ, ಒಂದು ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ಪೂರೈಸುವ ಪೀಠದಂತೆ ಇದೆಯೇ ಹೊರತು ವೇದಿಯ ಅಂಗಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿಲ್ಲ. ಕೋಷ್ಠಗಳಿಗಾಗಿಯೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕ ಎರಡು ಸ್ತಂಭ ನಿಲ್ಲಿಸಿರುವುದನ್ನು ಮಹಾಕೂಟದ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ, ಎಲ್ಲೋರದ ಕೈಲಾಸ, ಮಣ್ಣೆಯ ಕಪಿಲೇಶ್ವರ-ಈ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

ಇವುಗಳ ಉದ್ದೇಶ ಶಿಲ್ಪವನ್ನಿಡುವುದಷ್ಟೇ ಆದರೂ, ಅವುಗಳ ರಚನೆಯನ್ನು ಶಿಲ್ಪಿಯು ಅಷ್ಟಕ್ಕೇ ಕೈಬಿಡಲಿಲ್ಲ. ಆ ಕೋಷ್ಠಗಳ ಮೇಲೆ ಶಿಖರದ ಅಂಗಗಳಾದ ಶಾಲಾ–ಕೂಟ–ನಾಸಿಕಾ–ಪಂಜರ–ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಯಾದನ್ನಾದರೂ ಬಿಡಿಸಿ, ಭಿತ್ತಿಯನ್ನು ಶಿಖರದ ಮಾದರಿಯಂತೆ ರಚಿಸಲು ಶಿಲ್ಪಿಯು ಯತ್ನಿಸಿರುವುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಿಗೆ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಂತೂ ಇದೆ. ಕಾಮಿಕಾಗಮದಲ್ಲಿ ಕೂಟಕೋಷ್ಠ[15]ವನ್ನೂ, ಮಯಮತದಲ್ಲಿ ಕಪೋತಪಂಜರವನ್ನು[16] ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಸೂಚನೆಯಿಂದ ಶಿಲ್ಪಿಯು ಕೂಟವಲ್ಲದೆ, ಶಿಖರದ ಇತರ ಅಂಗಗಳಾದ ಶಾಲಾ, ನಾಸಿ, ಪಂಜರಗಳನ್ನೂ ತನ್ನ ಅಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಐಹೊಳೆಯ ದುರ್ಗ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕೂಟಕೋಷ್ಠ ಮತ್ತು ಶಾಲಾಕೋಷ್ಠಗಳೂ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಮತ್ತು ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕೂಟಕೋಷ್ಠ ಮತ್ತು ಪಂಜರಕೋಷ್ಠಗಳೂ ಇವೆ. ಮುಧೋಳಿನ ಸಿದ್ಧೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಈ ಮೂರೂ ಕೋಷ್ಠಗಳಿವೆ. ಹುಂಚದ ಸೂಳೆಬಸದಿ, ಎಲ್ಲೋರದ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ನಾಸಿಕೋಷ್ಠಗಳಿವೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಶಾಲಾಕೋಷ್ಠಗಳು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡು ಬರುತ್ತವೆ. 'ಕಪೋತಪಂಜರ'ದ ಆರಂಭವನ್ನು ಬಾದಾಮಿಯ ಮೇಲಣ ಶಿವಾಲಯದಲ್ಲೇ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದ್ದು. ಜೇಗೂರಿನ ಚೋಳೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ನರಸಮಂಗಲದ ರಾಮಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ. ಮಯಮತದ ಪ್ರಕಾರ, ಇದರಲ್ಲಿ (ಕಪೋತಪಂಜರದಲ್ಲಿ) ಕಂಬಕ್ಕೆ ಪ್ರಸ್ತರ, ಗ್ರೀವ ಶಿಖರ ಇದ್ದು, ಪಂಜರಾಕೃತಿಯು ಪ್ರಸ್ತರದ ಕಪೋತದೊಳಗೆ ಹೋಗಬೇಕು.[17] ಜೇಗೂರಿನ ಚೋಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಕಪೋತಪಂಜರವು ಇದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿದ್ದು, ಕಪೋತದೊಳಗಿನ ಭಾಗ ಮಾತ್ರ ಖಾಲಿಯಾಗಿದೆ. ನರಸಮಂಗಲದ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಅದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಬಿಂಬದ ತಲೆಯು ಕಪೋತದೊಳಗೆ ಸೇರಿದೆ. ಭವನಾನಿಸಂಗಂನ[17a] ರೂಪಾಲ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇದರ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಈ ಕೋಷ್ಠಗಳ ಮೇಲೆ ತೋರಣವನ್ನೂ ರಚಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

ಮೊದಮೊದಲಿಗೆ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ 'ತೆರವಿ'ನಂತೆ ಮಾತ್ರ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದೆ. ಈ ಕೋಷ್ಠಗಳು ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಸಂಖ್ಯಾ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮತ್ತು ರಚನಾತ್ಮಕ ಗುಣದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಬೆಳೆಯುತ್ತಾ ಸಾಗುತ್ತವೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕೋಷ್ಠಗಳಂತೂ ಸಾಲಂಕೃತ ಬ್ರಹ್ಮಕಾಂತ ಸ್ತಂಭಗಳು, ಹೆಚ್ಚು

4 ಕಾಮಿಕಾಗಮ—LV.98a

15 ಕಾಮಿಕಾಗಮ—LV.99

16 ಮಯಮತ—22.37

17 ಅದೇ. 37—42

17a ಈ ಮೂರನ್ನೂ ಎನ್‌ಸೈಕ್ಲೋಪೀಡಿಯಾ ಆಫ್ ಇಂಡಿಯನ್ ಟೆಂಪಲ್ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್—ಸಂ.1.ಭಾಗ-2-ಪುಟ 200,202 ಮತ್ತು 131 ಪಂಜರಕೋಷ್ಠವೆಂದಿರುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲವೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ಆಳವಾದ ತೆರವು, ಅದರ ಮೇಲೆ ಸುಂದರ ನಾಸಿ ತೋರಣಗಳು-ಈ ಎಲ್ಲ ದೃಷ್ಟಿಗಳಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಆಕರ್ಷಣೀಯವೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ಜಾಲಕ :

ಜಾಲಕವು ಆಲಯದೊಳಗೆ ಬೆಳಕನ್ನು ಚೆಲ್ಲಲು ಮಾಡಿರುವ ಅನುಕೂಲಕರ ಮತ್ತು ಆವಶ್ಯಕ ಅಂಗ. ಇದನ್ನು ಮಾನಸಾರವು ಪರೋಕ್ಷವಾಗಿ ಹೇಳಿದೆ.[18] ವಾತಾಯನ,[19] ಜಾಲಗವಾಕ್ಷ[20] ಈ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳು ಜಾಲಕದ ಉಪಯುಕ್ತತೆಯನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದರೆ, ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿನ 'ಜಾಲಕದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯೆ ರಂಧ್ರವಿರಬೇಕೆಂಬ' ಉಕ್ತಿಯು ಅದರ ರಚನೆಯ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುತ್ತಿದೆ. ಜಾಲಕವು ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಎಡೆಗಳಲ್ಲೂ ಬರುವುದರಿಂದ, ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪದಂತೆ ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಬರುವ ಜಾಲಕವನ್ನು 'ಭಿತ್ತಿಜಾಲಕ' ಅಥವಾ 'ಕುಡ್ಯಜಾಲಕ'[21] ಎಂದು ಹೇಳುವುದು ಸೂಕ್ತವೆನ್ನಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಜಾಲಕದ 'ಸ್ಥಾನ'ದ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳುವಾಗ ಬೃಹತ್ಸಂಹಿತಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕಾರನು, ಸುತ್ತಗೋಡೆ ಕಟ್ಟಿ, ಅದರ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಗೆಹೊಂದಿಕೊಂಡಂತೆ ತೆರವು ಇರಬೇಕೆಂದೂ, ಹೊರಗಡೆಯಿಂದ ಬೆಳಕು ಒಳಗಡೆಗೆ ಬರಬಾರದೆಂದೂ[22] ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಇದರಂತೆ ಗರ್ಭಗೃಹಕ್ಕೆ ಬೆಳಕು ಬರಬಾರದೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ದೇವಾಲಯ ರಚನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಈ ಅಂಶವನ್ನು ಗಮನಿಸಿಕೊಂಡಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ, ಇದು ಗರ್ಭಗೃಹದಲ್ಲಿರುವ ದೇವರ ಗೌಪ್ಯತೆಯನ್ನು ಕಾಪಾಡುವುದರಿಂದಲೂ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಜಾಲಕವನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿರುವುದಿಲ್ಲ; ಅದರ ಮುಂದಿನ ಅಂತರಾಳ, ನವರಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಇರುತ್ತದೆ. ಸಾಂಧಾರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಗರ್ಭಗೃಹದ ಸುತ್ತ ಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆ ಬರಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಬೆಳಕು ಬೀರಲು ಗರ್ಭಗೃಹದ ಹೊರಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಜಾಲಕಗಳನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ-ಐಹೊಳೆಯ ಮೇಗುತಿ, ಮಹಾಕೂಟದ ಮಹಾಕೂಟೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಹೇಳಬಹುದು. ಮಯಮತ ಮತ್ತು ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪಗಳ ಪ್ರಕಾರ, ಜಾಲಕವನ್ನು ಸ್ತಂಭಗಳ ನಡುವೆ ಇಡಬೇಕು ಎಂದು ಅರ್ಥೈಸಬಹುದು[23]. ಜಾಲಕವನ್ನು ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಅಕ್ಕ-ಪಕ್ಕದ ಸ್ತಂಭಗಳೊಂದಿಗೆ ರಚಿಸಬೇಕೆಂದೂ,

ಜಾಲಕಕ್ಕಾಗಿ ವೇದಿಯನ್ನು ಭೇದಿಸಬಾರದೆಂದು ಗ್ರಂಥಗಳು ಹೇಳುತ್ತವೆ. ಜಾಲಕವನ್ನು ಒಂದು ಚೌಕಟ್ಟಿನೊಳಗೆ ಬಂಧಿಸುವ ಪರಿಪಾಠವನ್ನು ನಾವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಮಹಾಕೂಟದ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಈ ಚೌಕಟ್ಟಿನೊಳಗೆ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕ ಕಂಬಗಳಿದ್ದರೆ, ಬಹುಪಾಲು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಕಂಬಗಳು ಆ ಚೌಕಟ್ಟಿನ ಹೊರಗೆ ನಿಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಹೇಳಬಹುದು. ನಂದಿಯ ಅರುಣಾಚಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಈ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ಪದ್ಮದಳಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಭವನಾಸಿಯ ರೂಪಾಲ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಜಾಲಕಕ್ಕೇ ಪೀಠದಂತಹ ವೇದಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಜಾಲಕಗಳನ್ನು ಸ್ತಂಭಗಳ ನಡುವೆಯೇ ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆಂಬುದನ್ನಾಗಲೀ ಅದಕ್ಕಾಗಿ ವೇದಿಯನ್ನು ಭೇದಿಸಿಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನಾಗಲೀ ವಿವರಿಸುವ ಅಗತ್ಯವಿಲ್ಲ.

ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿರುವ ಜಾಲಕದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಕಾರಗಳೆಂದರೆ ಗೋನೇತ್ರ, ಹಸ್ತಿನೇತ್ರ, ನಂದ್ಯಾವರ್ತ, ಋಜುಕ್ರಿಯಾ, ಪುಷ್ಪಕಂಠ ಮತ್ತು ಸಕರ್ಣ[25] ಮಯಮತದಲ್ಲೂ ಇದೇ ಪ್ರಕಾರಗಳಿದ್ದು, ಗೋನೇತ್ರ ಮತ್ತು

18 ಇದರಲ್ಲಿ 'ಶ್ರೀಸಂಪದಭಿವೃದ್ಧ್ಯರ್ಥಂ' ಎಂದಿದೆ—83.596(ಸಾಲು)
19 ಮಾನಸಾರ—33.568 (ಸಾಲು) ; ಮಯಮತ—16-6 1
20 ಬೃಹತ್ಸಂಹಿತಾ—LV 1.22(ಸಂ.1)
21 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ—11.14
22 ಬೃಹತ್ಸಂಹಿತಾ—ಸಂ.1 ಪುಟ.500
23 ಮಯಮತ—16-61 ; ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ-11.1
24 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ—11.3.8 ; ಮಯಮತ—6.54.167 ; ಮಾನಸಾರ—33.574 (ಸಾಲು)
25 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ—11.9

ಹಸ್ತಿನೇತ್ರದ ಬದಲು ಅದರಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಗವಾಕ್ಷ ಮತ್ತು ಕುಂಜರಾಕ್ಷ ಎಂಬ ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳಿವೆ.[26] ವಿವರಣೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೂ ಈ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೋಲಿಕೆ ಇದೆ. ಇವುಗಳ ಪ್ರಕಾರ, ದೀರ್ಘಾಶ್ರ ಅಥವಾ ಆಯತಾಕಾರವಾಗಿರುವುದು– ಗವಾಕ್ಷ; ನಾಲ್ಕು ಮೂಲೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವುದು–ಕುಂಜರಾಕ್ಷ; ನಂದ್ಯಾವರ್ತದಂತಿದ್ದು, ಐದು ಮೂಲೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವುದು–ನಂದ್ಯಾವರ್ತ; ಲಂಬಕೋನದಲ್ಲಿ ಅಡ್ಡ ಮತ್ತು ನೇರ ರೇಖಾಪಟ್ಟಿಗಳಿರುವುದು–ಋಜು ಕ್ರಿಯಾ;[27] ಪುಷ್ಪಕಂಠ ಮತ್ತು ಸಕರ್ಣಗಳನ್ನು ನಂದ್ಯಾವರ್ತದಂತೆಯೇ ರಚಿಸಬೇಕು. ಕಾಶ್ಯಪ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲೂ ಹೀಗೇ ಇದ್ದು, ಅದರಲ್ಲಿ 'ಋಜುಕ್ರಿಯಾ'ವನ್ನು "ಸ್ತಂಭ ಕಂಪೌದ್ವಾ ಜಾಲಂತ ಋಜುಕ್ರಿಯಾಂ" ಎಂದಿದೆ.[28] ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ನಾಗಬಂಧ, ವಲ್ಲೀಬಂಧ, ಗವಾಕ್ಷ, ಕುಂಜರಾಕ್ಷ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ಸರ್ವತೋಭದ್ರ ಮತ್ತು ನಂದ್ಯಾವರ್ತಗಳ ಉಲ್ಲೇಖವಿದ್ದು, ಆದರಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳೇನೂ ಇಲ್ಲ.[29] ಕಾಮಿಕಾಗಮದಲ್ಲಿ ಸರ್ವತೋಭದ್ರ, ವರ್ಧಮಾನ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ನಂದ್ಯಾವರ್ತ ಚರುಕ, ವಿದ್ಯಾ—ಈ ಪ್ರಕಾರಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಪ್ರಕಾರ, ಎಂಟು ಮುಖವುಳ್ಳದ್ದು—ಸರ್ವತೋಭದ್ರ; ನಾಲ್ಕು ಮುಖವುಳ್ಳದ್ದು ವರ್ಧಮಾನ; ಉಳಿದದ್ದನ್ನು ಇದು ದಿಕ್ಕು ಮತ್ತು ನೇತ್ರಗಳ ಮೂಲಕ ವಿವರಿಸಿದ್ದು, ಅಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ.[30]

ಮಯಮತವು ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿ ಉಳ್ಳ ಜಾಲಕವನ್ನು 'ಗುಲಿಕಾ ಜಾಲಕ' ಎಂದು ಕರೆದಿದ್ದು, ಅದರಲ್ಲಿ ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ವರ್ಧಮಾನ ಮತ್ತು ಸರ್ವತೋಭದ್ರ ಎಂದು ಮೂರು ವಿಧಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದೆ.[31] ಇಲ್ಲಿ ಕಾಮಿಕಾಗಮ ಮತ್ತು ಮಯಮತದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಸಾಧ್ಯತೆ ಇರುವಂತಿದೆ. ಕಾಮಿಕಾಗಮದ ಸರ್ವತೋಭದ್ರ, ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ವರ್ಧಮಾನ ರೀತಿಗಳು ದುಂಡಾಕಾರದ ಜಾಲಕದಲ್ಲಿ ಬರುವುದೆಂದೂ, ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆಯೇ, ಮಯಮತದ ಸ್ವಸ್ತಿಕ, ವರ್ಧಮಾನ ಮತ್ತು ಸರ್ವತೋಭದ್ರ ರೀತಿಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಆರು, ನಾಲ್ಕು ಮತ್ತು ಎಂಟು ಮುಖವುಳ್ಳದ್ದೆಂದು ಊಹಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ. ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ದುಂಡಾಕಾರದ ಜಾಲಕಗಳ ರಚನೆಯ ರೀತಿಯೂ ಇದಕ್ಕೆ ಪುಷ್ಟಿಕೊಡುವಂತಿದೆ. ಗುಲಿಕಾ ಜಾಲಕವೂ ಒಂದು ಹೊರ ಚೌಕಟ್ಟಿನೊಳಗೆ ಬಂದಿದೆಯೇ ಹೊರತು ಪೂರ್ಣ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಚೌಕಟ್ಟನ್ನು ಹೊಂದಿಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು. ಐಹೊಳೆಯ ದುರ್ಗ ದೇವಾಲಯದ 'ಸ್ವಸ್ತಿಕ' ವಾತಾಯನವು ದುಂಡಾಕಾರದ ಜಾಲಕದಲ್ಲಿ ಬಂದಿದ್ದರೆ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಮುಖವುಳ್ಳ (=ವರ್ಧಮಾನ) ದುಂಡಾಕಾರದ ಜಾಲಕವಿದೆ. ಮಹಾಕೂಟದ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಮತ್ತು ಮಹಾಕೂಟೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಗುಲಿಕಾ ಜಾಲಕದಲ್ಲಿ 'ಮತ್ಸ್ಯಚಕ್ರ'ವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದು, ಇದು ಎಂಟು ಮೂಲೆ/ರಂಧ್ರಗಳನ್ನು (=ಸರ್ವತೋಭದ್ರ) ಹೊಂದಿದೆ.

ಇವುಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ, ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ, ಜಾಲಕದ ಹೊರ ಆಕಾರ, ಒಳ ಆಕಾರ, ಮತ್ತು ಅಲಂಕಾರ– ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಒಟ್ಟಿಗೇ ಸೇರಿಸಿ ಅದರ ವಿವಿಧ ರೂಪಗಳನ್ನು ಹೇಳಿರುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ನೋಡಿದಾಗ, ಗವಾಕ್ಷ ಮತ್ತು ಕುಂಜರಾಕ್ಷಗಳು ಹೊರ ಆಕಾರಕ್ಕೂ, ಋಜುಕ್ರಿಯಾ ಮತ್ತು ಗುಲಿಕಾ ಜಾಲಕಗಳು ಅದರ ಒಳ ಆಕಾರಕ್ಕೂ, ಪುಷ್ಪಕಂಠ ಮತ್ತು

26 ಮಯಮತ—16.56-57
27 ಮಯಮತ—16.57-60
28 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ—11.10-15
29 ಮಾನಸಾರ—33. 582-585 (ಸಾಲುಗಳು)
30 ಕಾಮಿಕಾಗಮ—XXXV—89-92 ; ಇದರಲ್ಲಿ ಜಾಲಕವನ್ನು 'ಶಾಲಾ' ಎಂದಿದೆ.
31 ಮಯಮತ—16.62-63

ಸಕರ್ಣಗಳು—ಅದರ ಅಲಕಾರ ರೀತಿಗೂ ಅನ್ವಯಿಸುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅಂತೆಯೇ ಮಾನಸಾರದ ನಾಗಬಂಧ ಮತ್ತು ವಲ್ಲೀಬಂಧಗಳು ಅಲಂಕಾರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದೆಂದೂ, ಇದೇ ಮಾನಸಾರ ಮತ್ತು ಕಾಮಿಕಾಗಮದ ಸರ್ವತೋಭದ್ರ, ವರ್ಧಮಾನ—ಇತ್ಯಾದಿ ರೀತಿಗಳು ಗುಲಿಕಾ ಜಾಲಕದಲ್ಲಿ ಬರುವುವೆಂದೂ ಹೇಳಬಹುದು. ದೇವಾಲಯಗಳ ರಚನೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಐಹೊಳೆಯ ಲಾಡ್‌ಖಾನ್ ದೇವಾಲಯದ ಜಾಲಕವು 'ಗವಾಕ್ಷ' ರೀತಿಗೂ, ಅಲ್ಲಿಯ ಮೇಗುತಿ ದೇವಾಲಯದ್ದು 'ಕುಂಜರಾಕ್ಷ' ರೀತಿಗೂ, ಉದಾಹರಣೆಯಾಬಲ್ಲುದಾಗಿದೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಮಾಲೆಗಿತ್ತಿ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ಚಿಕ್ಕಮಹಾಕೂಟದ ಗಜಪೃಷ್ಠ ಶಿವದೇವಾಲಯದ್ದನ್ನು 'ಋಜುಕ್ರಿಯ' ಎಂದು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ಐಹೊಳೆಯ ಲಾಡ್‌ಖಾನ್ ಮತ್ತು ಹಳ್ಳೂರಿನ ಮೇಲಗುಡಿ ಜೈನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಜಾಲಕದ ಮಧ್ಯೆ ಪುಷ್ಪಾಲಂಕರಣವಿದ್ದು, ಅದನ್ನು 'ಪುಷ್ಪಕರ್ಣ' ಎನ್ನಬಹುದು. ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸುವಂತೆ ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ಮತ್ತು ಸೀರ್‍ವಾಳ್‌ನ ದೇವಾಲಯವೊಂದರಲ್ಲಿ 'ವಲ್ಲೀಬಂಧ' ಜಾಲಕವೂ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಪಾಪನಾಥ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ನಾಗಬಂಧ ಜಾಲಕವೂ ಇದೆ. ವಲ್ಲೀಬಂಧ ಜಾಲಕದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಬಿಡಿಸುವ ಶಿಲ್ಪಿಗಳ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಮಣ್ಣೆಯ ಕಪಿಲೇಶ್ವರ, ಅರಳುಗುಪ್ಪೆಯ ಕಲ್ಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳು ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಿವೆ. ಭವನಾಸೀ ಸಂಗಂನ ರೂಪಾಲ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ, ನಂದಿಯ ಭೋಗನಂದಿ, ಹೇಮಾವತಿಯ ದೊಡ್ಡೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳ ಜಾಲಕಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದ್ದು, ಜಾಲಕಗಳು ಕೋಷ್ಠಗಳೂ ಆಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಜಾಲಕಗಳ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಅಲಂಕರಣದ ಬಗ್ಗೆ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಏನೂ ಹೇಳಿಲ್ಲವಾದರೂ, ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಭಾಗವನ್ನು ವಿವಿಧ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಮಹಾಕೂಟದ ಮಹಾಕೂಟೇಶ್ವರ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಶಾಲಾ-ಕೂಟಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಮಾಲೆಗಿತ್ತಿ ಶಿವಾಲಯ, ಭವನಾಸೀ ಸಂಗಂನ ರೂಪಾಲ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಭಾಗವನ್ನು ತೋರಣವು ಆವರಿಸಿದೆ. ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ಮತ್ತು ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ 'ನಾಸಿ'ಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಜಾಲಕದಲ್ಲಿ ಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸುವ ಪದ್ಧತಿ ಆರಂಭವಾದ ಮೇಲೆ ಅದೇ ಆಕರ್ಷಕವಾಗಿದ್ದುದರ ಕಾರಣವಾಗಿಯೋ ಏನೋ ಈ ಮೇಲ್ಭಾಗದ ಅಲಂಕರಣವನ್ನು ಕೈಬಿಟ್ಟಂತೆ ಇದೆ.

ಉಪಯುಕ್ತತೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಆರಂಭವಾದರೂ ಜಾಲಕಗಳು ಬಹುಬೇಗ ಅಲಂಕಾರಿಕವಾಗಿ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಪಡೆದದ್ದನು ಮೇಲಿನ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತವೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಜಂಬುಲಿಂಗ, ಮೇಲಣ ಶಿವಾಲಯ, ಐಹೊಳೆಯ ಮೇಗುತಿ—ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಪೂರೈಸುವ ಸರಳ ಜಾಲಕಗಳಿದ್ದರೆ, ಕಾಲಾನಂತರ ವಿವಿಧ ರೂಪವನ್ನು ಪಡೆದು ಶಿಲ್ಪಿಯ ಕುಶಲತೆ ಮತ್ತು ಗ್ರಂಥಗಳ ಉಲ್ಲೇಖಗಳಿಗೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿ ನಿಂತಿತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಜಾಲಕವು ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಕಂಡುಬರದಿದ್ದರೂ, ಇರುವ ಕೆಲವು ಶಿಲ್ಪ ಜಾಲಕಗಳು ಗಂಗ ನೊಳಂಬರಿಗೆ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಿಯಾಗಿರಬಹುದು. ಆದರೂ ಅದನ್ನು ಹೆಚ್ಚುಪ್ರಚಲಿತಗೊಳಿಸಿದ ಕೀರ್ತಿ ಅವರಿಗೇ ಸಲ್ಲುತ್ತದೆ. ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಜಾಲಕಗಳು ಕಾಣಬರದಿರುವುದೂ ಗಮನಾರ್ಹ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ.

ತೋರಣ

ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಕೋಷ್ಠ ಮತ್ತು ಜಾಲಕಗಳ ಮೇಲೆ ಬರುವ ಅಲಂಕಾರಿಕ ಭಾಗವೇ ತೋರಣ. ಪ್ರಾಸಾದ, ಮಂಟಪಗಳ ಮಧ್ಯಭಾಗದಲ್ಲಿ ತೋರಣವು ಇರಬೇಕೆಂದು ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದರೂ ಅದನ್ನು ಭಿತ್ತಿಗೂ

ಅನ್ವಯಿಸಿ ಹೇಳಿರುವುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ.[32] ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ತೋರಣವನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೂ ರಚಿಸಬಹುದೆಂದಿದೆ.[33] ತೋರಣವು ಬಿಡಿಕಂಬ ಮತ್ತು ದ್ವಾರಗಳ ಮೇಲೂ ಬರುವುದರಿಂದ ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಬರುವ ತೋರಣವನ್ನು 'ಈಶಾನ ಶಿವಗುರುದೇವಪದ್ಧತಿ' ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿರುವಂತೆ 'ಕುಡ್ಯತೋರಣ' ಅಥವಾ ಭಿತ್ತಿ ತೋರಣ ಎಂದು ಗುರುತಿಸುವುದು ಸೂಕ್ತವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ತೋರಣವು ಪಂಕ್ತಿ (=ಸ್ತಂಭ)ಯ ಮಧ್ಯೆ ಬರಬೇಕೆಂದೂ, 'ಪ್ರತಿ'ಯಿಂದ 'ಉತ್ತರ'ದವರೆಗೆ ಇರಬೇಕೆಂದೂ ಅಜಿತಾಗಮದಲ್ಲಿದೆ.[34] ತೋರಣವು ಕಂಬದ ಮೇಲೆ ನಿಂತರುವುದರಿಂದ ಆ ಕಂಬವನ್ನು 'ತೋರಣಾಂಘ್ರಿ' ಎಂದು ಮಾನಸಾರವೂ,[35] 'ಪಾರ್ಶ್ವಪಾದ' ಎಂದು ಮಯಮತವೂ ಕರೆದಿದೆ.[36] ಮಯಮತದಲ್ಲಿ, ತೋರಣವು 'ಉತ್ತರ'ದ ಕೆಳಗೆ ಇರುವುದೆಂದು ಹೇಳಿದೆಯಲ್ಲದೆ, ಅದರ ಕಂಬವು ಎಂಟು ಅಥವಾ ನಾಲ್ಕು ಮುಖದಲ್ಲಿ ಇರಬೇಕೆಂದೂ ಹೇಳಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ಈ ಕಂಬಕ್ಕೆ ಬೋದಿಗೆಯನ್ನು ರಚಿಸದೆ, ವೀರಕಾಂಡದ ಮೇಲೆ ಉತ್ತರ, ವಾಜನ, ಸಾಬ್ಜಕ್ಷೇಪಣ, ಕ್ಷುದ್ರ ವಾಜನವನ್ನು ರಚಿಸಿ, ಅದರ ಮೇಲಿನಿಂದ ಮಕರದಂತೆ ಬಾಗಿರುವ ತೋರಣವನ್ನು ರಚಿಸಬೇಕು ; ಎದುರಿಗೆ ಕಾಣುವ ಭಾಗವು ಮಕರದಂತಿರಬೇಕು. ಇದರಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟಮಂಗಲಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕು,—ಇದು ಮಯಮತವು ವಿವರಿಸುವ ತೋರಣ ರಚನಾಕ್ರಮ.[37] ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ, ತೋರಣವನ್ನು ವೃತ್ತಾಕಾರ, ತ್ರಿಕೋನಾಕಾರ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕಾರ ಅಥವಾ ಬಿಲ್ಲಿನಂತೆ ಬಾಗಿಸಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಿದೆ.[38] ಇದರ ಮಧ್ಯಭಾಗವನ್ನು ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರಿತ,[39] ನಿಮ್ನಕ, [40]ಪೂರೀಮ,[41] ಪೃಷ್ಠ[42]—ಎಂದು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಮಾನಸಾರದಂತೆ, ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿಯನ್ನು ಬಿಡಿಸುವುದಲ್ಲದೆ, ಮೇಲೆ ತುಂಬುರುನಾರದರನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಬೇಕು.[43]

ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ತೋರಣಗಳ ರಚನೆಯನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ, ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಗಮನದಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಂತೇ ತೋರುತ್ತದೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಮಾಲೆಗಿತ್ತಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಫಲಕದ ಮೇಲೆ ತೋರಣ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದರೆ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ, ಮಯಮತವು ಹೇಳುವಂತೆ, 'ವೀರಕಂಠ'ದ ಮೇಲೆ ಉತ್ತರ, ವಾಜನಗಳಿದ್ದು, ಅದರ ಮೇಲಿನಿಂದ ತೋರಣ ಆರಂಭವಾಗಿದೆ. ಎಲ್ಲೋರದ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಂಬದ ಮೇಲೆ ಬೋದಿಗೆ, ನಂತರ ಪ್ರಸ್ತರವು ಬಂದಿದ್ದು, ಅದರ ಮೇಲೆ ತೋರಣ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ತೋರಣದ ಮಧ್ಯೆ ಗಜಲಕ್ಷ್ಮಿಯನ್ನು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿದ್ದರೆ, ಅದೇ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ತೋರಣದ ನಡುವೆ ಒಂದು ಕುಳಿತ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಎಲ್ಲೋರದ

32 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ—12.5

33 ಮಾನಸಾರ—46.3

34 ಅಜಿತಾಗಮ—14.59 ಇದೇ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಉದ್ಧೃತವಾಗಿರುವ ಈಶಾನಶಿವ ಗುರುದೇವ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲೂ ಇವೇ ವಿವರವಿದೆ. VOL.IV ಪುಟ. 320,22)

35 ಮಾನಸಾರ—46.2 ಇದರಲ್ಲಿ 'ತೋರಣಸ್ತಂಭ' ಎಂಬ ಪದವೂ ಇದೆ

36 ಮಯಮತ—21.72

37 ಮಯಮತ—22.73-79. ಇದು ದ್ವಾರತೋರಣಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಅನ್ವಯಿಸುವಂತಿದೆ.

38 ಮಾನಸಾರ—46.31-32 (ಸಾಲುಗಳು)

39 ಕಾಮಿಕಾಗಮ—LV.66

40 ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮ—31.71 (ಉದ್ಧೃತ—ಪಿ. ಕೆ. ಆಚಾರ್ಯ—ಎನ್.ಆ.ಹಿಂ.ಆ. ಪುಟ-123)

41 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ—12.8 ; ಮಯಮತ—21.70

42 ಅಜಿತಾಗಮ—14.63

43 ಮಾನಸಾರ—46.45 (ಸಾಲು)

ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ತೋರಣದ ಮೇಲೆ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೇ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೆಡೆ ಶಿಖರದ ಮಾದರಿಗಳನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕಂಬದಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿ ತೋರಣದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಜಿನಬಿಂಬವಿದೆ. ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಬಿಂಬಗಳನ್ನು ಹೇಳಿರುವುದು ಅನುಮಾನಕ್ಕೆಡೆಯಾದರೂ, ಕುಕ್ಕನೂರಿನ ನವಲಿಂಗ ದೇವಾಲಯದ ತೋರಣವು ಕೆಲಮಟ್ಟಿಗೆ ಇದನ್ನು ಹೋಲುವಂತಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ತೋರಣವು ಮೇಲಕ್ಕೆ ಏರಿದ್ದು, ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ 'ವೃತ್ತ'ವಿದೆ. ಅದರ ಕೆಳಗೆ ಆನೆಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದೆ.

ಅಲಂಕಾರದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ತೋರಣವನ್ನು ಪತ್ರತೋರಣ, ಚಿತ್ರತೋರಣ ಮತ್ತು ಮಕರ ತೋರಣ, ಎಂದು ಮೂರು ವಿಧವಾಗಿ ಬಹುಪಾಲು ಗ್ರಂಥಗಳು ಗುರುತಿಸಿವೆ.[44] ಇವುಗಳ ಪ್ರಕಾರ, ಅರ್ಧಚಂದ್ರಾಕಾರ ಅಥವಾ ಬಾಲಚಂದ್ರಾಕಾರದಲ್ಲಿದ್ದು, ಎಲೆ-ಬಳ್ಳಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು—ಪತ್ರತೋರಣ ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ, 'ಮಕರ ಮತ್ತು ಪತ್ರವನ್ನು ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಕೆಳಗೆ—ಎರಡೂ ಕಡೆ ಬಿಡಿಸಬೇಕು' ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ ಪತ್ರ, ಬಳ್ಳಿ, ಭೂತಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಕಂಬದ ಎರಡೂ ಕಡೆಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಳಗಳು ತೋರಣವನ್ನು ಹಿಡಿದಂತೆ ಬಿಡಿಸಬೇಕು. (ಉಳಿದದ್ದನ್ನು ಇಷ್ಟಬಂದಂತೆ ಅಲಂಕರಿಸಬೇಕು). ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.[45] ಟಿ. ವಿ. ಮಹಾಲಿಂಗಂರವರು ಪತ್ರತೋರಣವನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನ ವಿಧವೆಂದೂ ಇದರಿಂದಲೇ ಉಳಿದ ತೋರಣ ರೀತಿಗಳು ಬಂದವೆಂದೂ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ.[46] ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಪತ್ರತೋರಣವೇ ಆಗಿರುವುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಮೊದಮೊದಲಿನ ಮಕರತೋರಣದ ರಚನೆಯೂ ಪತ್ರತೋರಣದ ರಚನೆಯನ್ನೇ ಹೋಲುತ್ತಿರುವುದರಿಂದ ಹಾಗೇ ಹೇಳಿರುವುದು ಸೂಕ್ತವಾಗಿದೆ.

ಪಟ್ಟದ ಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಪತ್ರ ತೋರಣವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ. ಕಂಬದಹಳ್ಳಿಯ ಪಂಚಕೂಟ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ ಪತ್ರ ತೋರಣದ್ದು ಕೆಳಗೆ ಜಿನನನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಬೇಗೂರಿನ ಚೋಳೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲೂ ಪತ್ರ ತೋರಣವಿದೆ. ಅನಂತರದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಇದು ಅಷ್ಟಾಗಿ ಕಾಣಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಕಾರ, ಎರಡೂ ಕಡೆ ಮಕರವೂ ಮಧ್ಯೆ 'ಪೂರಿತ'ವೂ[47] ಇದ್ದು, ನಾನಾ ವಿಧ ಲತೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು-ಮಕರತೋರಣ ಇದು ಐದು ಮುಖಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರಬೇಕೆಂದು ಕಾಶ್ಯಪ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿದೆ.[47ಎ] ಇದರ 'ಸಿಮ್ಮಕ'ವು ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿರಬೇಕೆಂದು ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮದಲ್ಲಿದ್ದರೆ, ಮಧ್ಯದ ವೃತ್ತವು ನಾನಾ ಅಲಂಕಾರದಿಂದ ಕೂಡಿರಬೇಕು ಎಂದು ಕಾಶ್ಯಪ ಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿದೆ.[48] ಅಜಿತಾಗಮದಲ್ಲಿ ಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಮಕರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಸರ್ವಲಕ್ಷಣ ಸರ್ವಾಲಂಕಾರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ತೋರಣವನ್ನು ರಚಿಸಬೇಕೆಂದಿದೆಯಲ್ಲದೆ, ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಲಿಂಗವನ್ನು 'ಪೃಷ್ಠ'ದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಬೇಕೆಂದಿದೆ.[49] ಅಲ್ಲದೆ ಉತ್ತರದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮನನ್ನೂ, ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿ ದಕ್ಷಿಣಾಮೂರ್ತಿಯನ್ನೂ, ಪಶ್ಚಿಮದಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣುವನ್ನೂ ಬಿಡಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಈ ಗ್ರಂಥ-

---

44 ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ಮಕರ ತೋರಣ ಹೇಳಿಲ್ಲ. ಅಜಿತಾಗಮ ಮತ್ತು ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮದಲ್ಲಿ ಮಕರ ತೋರಣ ಮಾತ್ರ ಇದೆ.

45 ಮಾನಸಾರ—46-47-48

46 ಟಿ. ವಿ. ಮಹಾಲಿಂಗಂ South Indian Temple Complex

47 ಕಾಮಿಕಾಗಮ—LV-65; ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ-12-8-80 ಮಯಮತ 21 69b- ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮ—31-68-77 (ಉದ್ಧೃತ-ಪಿ.ಕೆ. ಆಚಾರ್ಯ ಎನಸೈಕ್ಲೋಪೀಡಿಯ ಆಫ್ ಹಿಂದೂ ಆರ್ಕಿಟೆಕ್ಚರ್—ಪುಟ 123)

47ಎ ಅದೇ.

48 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ—12-8-9

49 ಅಜಿತಾಗಮ—14 62

ದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.[50] ತೋರಣದ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಲಿಂಗವನ್ನಿಡಬೇಕೆಂದು ಈಗಾಗಲೇ ಇದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ ಈ ಶಿಲ್ಪನಿಯಮವು ತೋರಣಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸದೆ, ತೋರಣದ ಕೆಳಗಿರುವ ಕೋಷ್ಠದಲ್ಲಿಡಬೇಕಾದ ಶಿಲ್ಪಗಳಿಗೆ ಅನ್ವಯವಾಗುವಂತಿದೆ.

ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮದಲ್ಲಿ ಮಕರ ತೋರಣದ ಬಗ್ಗೆ ಮಾತ್ರ ವಿವರಣೆ ಇರುವುದು ಗಮನಾರ್ಹವಾಗಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ವೃತಾಕಾರದ ನಿಮ್ನಕದ ಮೇಲೆ ಊಹೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಮಾಡುವ ಆದೇಶವಿರುವುದರಿಂದ ಮಕರದೊಂದಿಗೆ ಉಳಿದ ಆಲಂಕಾರವನ್ನೂ ಮಾಡಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅದರಂತೆ, ಚಿತ್ರ ಮತ್ತು ಪತ್ರ ತೋರಣಗಳ ಆಲಂಕಾರವನ್ನು ಇದರಲ್ಲಿಯೇ ಅಳವಡಿಸಬಹುದಾಗಿದ್ದು, ಆ ಕಾರಣದಿಂದ ಇದರಲ್ಲಿ ಮಕರತೋರಣವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹೇಳಿದ್ದು ಉಳಿದದ್ದನ್ನು ಕೈಬಿಡಲಾಗಿದೆ ಎನ್ನಬಹುದು, ಮಾನಸಾರದ ಪ್ರಕಾರ ಎಲ್ಲತೋರಣಗಳಲ್ಲೂ ಮಕರವನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕಾಗಿದ್ದು, ಈ ಕಾರಣವಾಗಿಯೇ ಇದರಲ್ಲಿ ಮಕರತೋರಣವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಹೇಳಿಲ್ಲವೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ಮಲ್ಲಿಕಾರ್ಜುನ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮಕರತೋರಣವಿದ್ದು ಅದರಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯೆ ಕುಳಿತಿರುವ ಒಂದು ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮಕರದ ಬೆನ್ನ ಮೇಲೂ ಶಿಲ್ಪವನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕುಕ್ಕನೂರಿನ ನವಲಿಂಗ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮಕರ ತೋರಣವಿದ್ದು, ಮಕರಗಳ ಮಧ್ಯೆ ಆನೆಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದೆ ಮತ್ತು ಅದರ ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತವನ್ನು ಕೊರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಭವನಾಸೀ ಸಂಗಂನ ರೂಪಾಲಾ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮಕರ ತೋರಣದಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯೆ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದೆ. ಹುಂಚದ ಸೂಳೆ ಬಸದಿಯಲ್ಲೂ ಮಕರ ತೋರಣವಿದೆ.

ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ, ಭೂತ, ವಿದ್ಯಾಧರ, ಯಕ್ಷ, ಹಂಸ, ಸಿಂಹ, ವ್ಯಾಲಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟದ್ದು, 'ಚಿತ್ರತೋರಣ'ವೆಂದು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಈ ಪ್ರಕಾರದ ತೋರಣದಲ್ಲೂ ಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಮಕರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಅವುಗಳ ಬಾಯಿಂದ ಹೊರಟಂತೆ ಯಕ್ಷ, ವಿದ್ಯಾಧರವನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.[51] ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪದಲ್ಲಿ ಇದರೊಂದಿಗೆ, ಅನೇಕ ರೀತಿಯ ಛತ್ರಗಳಿಂದಲೂ, ರತ್ನದ ಸಮೂಹಗಳಿಂದಲೂ ಮಾಡಬೇಕೆಂದಿದೆ. ಮಾನಸಾರದ ಪ್ರಕಾರ, ಚಿತ್ರತೋರಣದಲ್ಲಿ ಯಕ್ಷ, ವಿದ್ಯಾಧರರೊಂದಿಗೆ ಪುಷ್ಪವನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕು.[52]

ಎಲ್ಲೋರದ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯ, ಭವನಾಸೀ ಸಂಗಂನ ರೂಪಾಲ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯ, ಕಂಬದಹಳ್ಳಿಯ, ಆದಿನಾಥ ಬಸದಿ–ಇತ್ಯಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರತೋರಣವನ್ನು [illegible] ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮಕರದಬಾಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ, ವಿದ್ಯಾಧರರೇ ತೋರಣವನ್ನು ಹಿಡಿದಂತಿದೆ. ಭವನಾಸೀ ಸಂಗಂನ ರೂಪಾಲ ಸಂಗಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮಕರದ ಬಾಯಿಂದ ಹೊರಟಂತೆ ವಿದ್ಯಾಧರರನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವುದಲ್ಲದೆ, ಅದರ ಬೆನ್ನಿನ ಮೇಲೂ ವಿದ್ಯಾಧರರನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ತೋರಣದ ಮಧ್ಯೆಯೂ ಶಿಲ್ಪವಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಎಲ್ಲೋರದ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ

---

50 ಈಶಾನಶಿವಗುರುದೇವ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲೂ ಇದೇ ವಿವರವಿದೆ. (ಸಂ. IV. ಪುಟ 320-22) (ಉದ್ಧೃತ-ಅಜಿತಾಗಮ-ಅ. 15) ; ಟಿ. ವಿ. ಮಹಾಲಿಂಗಂರವರು ತಮ್ಮ 'South Indian Temple complex'ನಲ್ಲಿ (ಪುಟ 27), ಮಕರತೋರಣವು ಐದು ಬಾರಿ ಬಾಗಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ಪ್ರತಿ ತುದಿಗಳಲ್ಲಿ ಅಸಮಂಜಸ ಪ್ರಾಣಿರೂಪಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದೆ' ಎಂದಿದ್ದಾರೆ. ಶಿಲ್ಪರತ್ನದ ಚಿತ್ರತೋರಣದ ಬಗ್ಗೆ ಇದೇ ವಿವರವನ್ನು ಹೇಳಿ, ಈ ಎರಡನ್ನೂ ಹೊಂದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ನನಗೆ ದೊರೆತ, ಮೇಲೆ ಉಲ್ಲೇಖಿತವಾದ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಈ ಅರ್ಥ ಕಂಡುಬರಲಿಲ್ಲ.

51 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ—12-9-11; ಕಾಮಿಕಾಗಮ—LV66-70 ಈಶಾನ ಶಿವಗುರು ದೇವಪದ್ಧತಿ ಸಂ. ಪು. IVಪುಟ—320-22 (ಉದ್ಧೃತ ಅಜಿತಾಗಮ-ಅ 14)

52 ಮಾನಸಾರ-46-51-52 (ಸಾಲುಗಳು)

ತೋರಣವು ಹೆಚ್ಚುಬಾರಿ, ವಿವಿಧ ರೀತಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಾಗಿರುವುದನ್ನೂ, ಕೆಳಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚು ಇಳಿ ಬಿದ್ದಿರುವುದನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ಪತ್ರ ಮತ್ತು ಚಿತ್ರತೋರಣ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ಪುಷ್ಪತೋರಣ ಮತ್ತು ರತ್ನತೋರಣವನ್ನೂ ಹೇಳಿದೆ. ತಾವರೆ, ಮಕರಂದ, ಇತರ ಪುಷ್ಪಗಳು, ಮಕರ, ಕಿನ್ನರಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಅಲಂಕಾರವಿದ್ದರೆ, ಅದು-'ಪುಷ್ಪತೋರಣ'[53] 'ರತ್ನತೋರಣ'ದ ಬಗ್ಗೆ ಇದು ನೀಡುವ ವಿವರವೆಂದರೆ, ನವರತ್ನ, ಕಿನ್ನರ, ಮಕರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕು; ಮಕರದ ಬಾಲದ ಮೇಲೆ ರತ್ನಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ, ತೋರಣದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸರ್ಪಾಕಾರದ ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕು; ಮಕರದ ತುದಿಗಳಲ್ಲಿ ನವರತ್ನಗಳನ್ನು ಸಾಲಾಗಿ ಜೋಡಿಸಿದಂತೆ ಬಿಡಿಸಬೇಕು; ಇದು ರತ್ನತೋರಣ.[54] ಈ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ, ಬಹುಶ: ಇದು ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ರಚಿಸುವ ತೋರಣಾಲಂಕರಣಕ್ಕೆ ಅನ್ವಯಿಸುವಂತಿದೆ.

ಇವುಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ, ಪತ್ರತೋರಣವೇ ಪ್ರಾಚೀನವಾದುದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಮುಂದೆ ಮಕರದ ತೋರಣವೂ, ನಂತರ ಚಿತ್ರತೋರಣವೂ ರೂಪಗೊಂಡಿದ್ದು, ಒಂದು ಇನ್ನೊಂದರ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಎಂಬಂತೆ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿದೆ. ಆರಂಭದ ದೆಸೆಯಲ್ಲಿ ಪತ್ರತೋರಣವು ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡರೆ, ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಕರತೋರಣವು ಹೆಚಾಗಿ ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಎಲ್ಲೋರ ಮತ್ತು ಕೆಲವು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರತೋರಣವು ಹೆಚ್ಚು ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದೆ. ಗಂಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ತೋರಣವನ್ನು ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾದರೂ, ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತೋರಣ ಅಲಂಕರಣ ಅಷ್ಟಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡಿದಾಗ,ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತಹ ತೋರಣ ರಚನೆಯ ಕ್ರಮವನ್ನು ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಅನುಕರಿಸಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ಕಾರಣ, ಅದರ ವಿವರಣೆಗಳು ಅಷ್ಟು ಸೂಕ್ತವಾಗಿಲ್ಲ. ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ಕೋಷ್ಠದ ಮೇಲೆ ನವಿಲನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ಮಧ್ಯ ಲಕ್ಷ್ಮಿಯನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುವುದನ್ನು ಎಲ್ಲೋರದ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

ಕುಂಭಲತಾ ಮತ್ತು ವೃತ್ತಸ್ಫುಟಿತ : — ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಅಲಂಕಾರಿಕಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ'ಕುಂಭಲತಾ'ವೂ ಒಂದು ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ, ಕಾಮಿಕಾಗಮ, ಮಯಮತಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರವಿದೆ.[55] "ಪದ್ಮ, ಕಂಪ, ಪದ್ಮ, ಗಲ, ಕಂಪಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ವೇದಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಪದ್ಮಾಸನವನ್ನು ರಚಿಸಿ,ಅದರ ಮೇಲೆ ಕುಂಭವನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕು. ಆ ಕುಂಭದ ಮೇಲ್ಭಾಗವೂ ಪದ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಕುಂಭದೊಳಗಿಂದ ವಲ್ಲಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸ್ತಂಭವು ಹೊರಟಂತೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಈ ಸ್ತಂಭಕ್ಕೆ ಕುಂಭ, ಮಂಡಿ ಇದ್ದು ವೀರಕಾಂಡ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಪದ್ಮಕುಂಭ ಇರುತ್ತದೆ. ಬೋದಿಗೆ ಇಲ್ಲದ ಈ ಸ್ತಂಭವನ್ನು 'ಸ್ತಂಭಕುಂಭಲತಾ' ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಅಂತಹ ಸ್ತಂಭದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಿಂದ ತೋರಣ ಮಾಡಬೇಕು.[56] ಇದು 'ಕುಂಭಲತಾ' ಅಥವಾ 'ಸ್ತಂಭಕುಂಭಲತಾ'ದ ಬಗ್ಗೆ ಕಾಶ್ಯಪದಲ್ಲಿರುವ ವಿವರ. 'ಕುಂಭಲತಾ'ದ ಮೇಲೆ ತೋರಣ ಬರುತ್ತದೆ ಎಂದು ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದರೂ 'ಕುಂಭ, ಲತಾದ' ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಬಗೆಯ ಅಲಂಕರಣ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಿಲ್ಲ. ಇದರೊಂದಿಗೇ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿರುವ ಇನ್ನೊಂದು ರಚನೆಯೆಂದರೆ— 'ವೃತ್ತಸ್ಫುಟಿತ'. ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಸ್ತಂಭ, ಕಂದರವು ಇದ್ದು ಅದರ ಮೇಲೆ ಪ್ರಸ್ತರ ಮತ್ತು ಶುಕನಾಸಿ[57] ಇರಬೇಕು. ಇದು ಕರ್ಣಕೂಟ ಅಥವಾ ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿರಬೇಕು ಮತ್ತು ಲತಾಮಂಡಲದಿಂದ ಕೂಡಿರ-

53 ಮಾನಸಾರ 53-55 (ಸಾಲುಗಳು)

54 ಅದೇ. 56-61 (ಸಾಲುಗಳು)

55 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ—ಅ. 15; ಕಾಮಿಕಾಗಮ—ಅ. LV ; ಮಯಮತ—ಅ. 21

56 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ—ಅ. 15

57 ಈ ಶುಕನಾಸಿಯನ್ನು (ಪ್ರಸ್ತರದಲ್ಲಿ) ಕಪೋತದ ಮೇಲೆ ಬರುವ 'ಅಲ್ಪನಾಸಿ' ಎಂದು ಅರ್ಥೈಸುವುದು ಸೂಕ್ತವೆನ್ನಿಸುತ್ತದೆ.

ಬೇಕು. ಇದೇ 'ವೃತ್ತಸ್ಫುಟಿತ'[58] ಇದನ್ನು ಸ್ತಂಭಾಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಹಾರಾಂತರಗಳಲ್ಲಿ[59] ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಸೂಚನೆಯೂ ಇದೆ. ಮಯಮತ[60] ಮತ್ತು ಕಾಮಿಕಾಗಮಗಳೂ [61] ಇದನ್ನೇ ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ಹೇಳಿದೆ. ಮಯಮತದಲ್ಲಿ ಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಅಬ್ಜ ಮತ್ತು ಕುಂಭಲತಾ ಬರುವುದರಿಂದ 'ಪದ್ಮಕುಂಭಲತಾ' ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ. ವೃತ್ತ ಸ್ಫುಟಿಕಾ ಮತ್ತು ಕುಂಭಲತಾಗೆ ಇರುವ ವ್ಯತ್ಯಾಸವೆಂದರೆ, ಕುಂಭಲತಾದಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭದ ಕೆಳಗೆ 'ಕುಂಭ'ವು ಬರುತ್ತದೆ ; ವೃತ್ತಸ್ಫುಟಿಕಾದಲ್ಲಿ ಇದು ಇರುವುದಿಲ್ಲ. 'ಕುಂಭಲತಾ'ವನ್ನು ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭಾಂತರಗಳಲ್ಲೂ, 'ವೃತ್ತ ಸ್ಫುಟಿತಾ'ವನ್ನು ಶಿಖರದಲ್ಲಿ ಹಾರಾಂತರಗಳಲ್ಲೂ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಅಲಂಕರಣವು ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದು ಸೂಕ್ತವಾದದ್ದೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು.

'ಕುಂಭಪಂಜರ' ಎಂದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಈ 'ಕುಂಭಲತಾ'ವನ್ನು ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಹಂಪೆಯ ರಾಮಚಂದ್ರ (ಹಜಾರರಾಮ) ಮತ್ತು ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಮುಂತಾದ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಹೇಳಬಹುದು. ಪೀಠಯುಕ್ತ ಕುಂಭ, ಕುಂಭದಿಂದ ಹೊರ ಚೆಲ್ಲಿದಂತೆ ಲತಾಮಂಡಲವಿದ್ದು, ಆ ಕುಂಭದಿಂದ ಹೊರಟಂತೆ ವೃತ್ತಾಕಾರದ ಸ್ತಂಭವಿದೆ. ಆದರಲ್ಲಿ ಕಂಬದ ಎಲ್ಲ ಅಂಗಗಳೂ ಇದ್ದು, ಫಲಕದ ಮೇಲೆ 'ವೀರಕಂಠ'ದ ಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಅದರ ಬದಲಿಗೆ, ಅಕ್ಕ ಪಕ್ಕ 'ಆಧಾರ' ವಿರುವ ಕಂಧರದಂತಹ ಭಾಗವಿದೆ. ಇದು ಮೇಲ್ಭಾಗಕ್ಕೆ ಆಧಾರವನ್ನು ನೀಡುವುದಲ್ಲದೆ, ಬೋದಿಗೆಯ ಕಾರ್ಯವನ್ನೂ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಪ್ರಸ್ತರವು ಬಂದಿದ್ದು, ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ 'ವೇದಿ'ಯ ಮೇಲೆ 'ಕೂಟ' ವನ್ನೂ ರಚಿಸಿದೆ. ಬೆಂಗಳೂರಿನ (ಬನ್ನೇರು ಘಟ್ಟದ) ಚಂಪಕಧಾಮಸ್ವಾಮಿ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕೂಟದಲ್ಲಿ ಅಲ್ಪನಾಸಿಯನ್ನು ಎದ್ದು ಕಾಣುವಂತೆ ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗ್ರಂಥಗಳಿಗೂ, ಈ ರಚನೆಗೂ ಇರುವ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಇಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸಬಹದು. ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಫಲಕದ ಮೇಲೆ ಪದ್ಮ ಮತ್ತು ಕುಂಭವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಈ ಭಾಗವನ್ನು ಸಾಧಾರಿತ 'ಕಂಧರ'ದಂತೆ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಬರುವ ಅಂಗಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ರಚನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಈ ಮಾರ್ಪಾಟು ಅವಶ್ಯಕವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಮತ್ತೆ, ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಕಂಬದ ಮೇಲೆ ಪ್ರಸ್ತರ, 'ಕೂಟ'ವನ್ನು ರಚಿಸಿದೆ. ಈ ರೀತಿ ರಚಿಸುವಾಗ, 'ವೃತ್ತಸ್ಫುಟಿತಾ'ದ ವಿವರಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ, ಅದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವಂತೆ ಪ್ರಸ್ತರ, ಕೂಟಗಳಿಂದ ಈ ರಚನೆಯನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸಿರಬೇಕು. ಅಲ್ಲದೆ, ತೋರಣದ ಕೆಳಗೆ 'ಕುಂಭಲತಾ'ವನ್ನು ರಚಿಸಬೇಕೆಂದು ಸೂಚನೆ ಇದ್ದರೂ, ಇದನ್ನು ಎಲ್ಲಿಡೆಯೂ ಬಿಡಿಯಾಗಿಯೇ ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಈ ಅಧ್ಯಯನದಿಂದ ಕಾಣಬರುವ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಬಹುದು—

1) ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪವೊಂದನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ, ಭಿತ್ತಿಗಾಗಿಯೇ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಅಧ್ಯಾಯ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲ. ಕಾಮಿಕಾಗಮ ಮತ್ತು ಮಯಮತದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಟ್ಟಿನ ವಿವರಗಳು ದೊರೆಯುತ್ತವೆ. ತೋರಣದ ಬಗ್ಗೆ ಮಾತ್ರ ಎಲ್ಲ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲೂ ವಿವರವಿದೆ.

2) ಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳ ನಡುವೆ ಈಗಾಗಲೇ ಗುರುತಿಸಿರುವಂತೆ; ಕೆಲವು ವ್ಯತ್ಯಾಸಗಳಿವೆ. ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ಕೆಲವೆಡೆ ವಿಶೇಷ ಅಂಶಗಳಿವೆ. ಕಾಮಿಕಾಗಮವು ಜಾಲಕದ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಮಾನಸಾರವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿದ್ದರೆ, ತೋರಣ, ಕುಂಭಲತಾ–ಇತ್ಯಾದಿ ವಿವರಗಳಲ್ಲಿ ಮಯಮತವನ್ನು ಹೋಲುತ್ತಿದೆ. ಮಯಮತ ಮತ್ತು

58 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ- 13.3-8

59 ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪದ ಪಾಠದಲ್ಲಿ 'ಹಾರಂ ತಾರೇಷು' ಎಂದಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಇದು 'ಹಾರಾಂತರೇಷು' ಎಂದಿರಬೇಕು.

60 ಮಯಮತ—21.83-86.

61 ಕಾಮಿಕಾಗಮ—LV-101-119

ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ-ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಹೋಲಿಕೆ ಇದೆ.

3) ಭಿತ್ತಿಯು ಗೃಹವಾಸ್ತುವಿಗೂ ಅನ್ವಯ ವಾಗುವುದರಿಂದ ಗ್ರಂಥಗಳ ವಿವರಗಳು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಎರಡಕ್ಕೂ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತವೆ.

4) ದೇವಾಲಯದ ಇತರ ಭಾಗಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಗ್ರಂಥ ಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಅಂಶಗಳನ್ನು ಭಿತ್ತಿಯ ರಚನೆ ಅಲಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ.

5) ಭಿತ್ತಿಯೂ ಕೂಡಾ ಶಿಖರದ ಪ್ರತಿರೂಪವೆಂಬಂತೆ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ಕಾರಣವಾಗಿಯೇ ದೇವತೆಗಳನ್ನಿಡುವ ಕೋಷ್ಠಗಳೂ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಶಿಖರದ ಅಂಗಗಳಾದ ಶಾಲಾ-ಕೂಟ ಇತ್ಯಾದಿ ಗಳ ಮಾದರಿಗಳೂ ರಚಿತವಾದವು.

6) ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಆವಶ್ಯಕ ಅಂಗಗಳೇ ಅಲಂಕಾ ರದ ಅಂಶಗಳಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿರುವುದಕ್ಕೆ ಭಿತ್ತಿಯು (ಅದರಲ್ಲೂ ಜಾಲಕವು) ಉತ್ತಮ ಉದಾಹರಣೆ ಯಾಗಬಲ್ಲುದು.

7) ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಜಾಲಕ, ತೋರಣ, ಕಂಬ-ಈ ವಿವರಗಳು ಹರ್ಮ್ಯದಲ್ಲಿ ಭಿತ್ತಿಗೆ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ದ್ವಾರ, ಮಂಟಪ, ಗೋಪುರ-ಇತ್ಯಾದಿ ರಚನೆಗಳಿಗೂ ಅನ್ವಯವಾಗುತ್ತದೆ.

8) ಪ್ರಾಚೀನ ಕಾಲದಿಂದಲೇ ಭಿತ್ತಿಯ ವಿವಿಧ ಅಂಗ ಗಳು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿ ಇದ್ದರೂ, ಪಟ್ಟದ ಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಅವು (ತೋರಣ ಬಿಟ್ಟು) ಸ್ಪಷ್ಟತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತದೆ. ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಅಂಗಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಅಲಂಕಾರಿಕವಾಗಿ ರಚಿಸಲ್ಪಡುವುದಲ್ಲದೆ, ತೋರಣ ರಚನೆಯು ಹೆಚ್ಚು ಮಹತ್ವವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತವೆ. ಜಾಲಂದ್ರಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಗಂಗ-ನೊಳಂಬರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳು ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆ, ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯ ಗಳ ಭಿತ್ತಿಯು ಸುಂದರ 'ಕುಂಭಲತಾ' ಅಲಂಕರಣದಿಂದ ವಿಶೇಷ ಮಾನ್ಯತೆಯನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತವೆ.

9) ಭಿತ್ತಿಯು, ಶಿಲ್ಪಿಯು ಹೆಚ್ಚು ಸ್ವತಂತ್ರ ವಹಿಸಿ ರಚಿಸಿದ ಭಾಗವೆನ್ನಬಹುದು. ವೇದಿ, ಕೋಷ್ಠ-ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಹೀಗೆ ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ, ಪಟ್ಟದ ಕಲ್ಲಿನ ವಿರೂಪಾಕ್ಷ ದೇವಾಲಯದ ಪೂರ್ವ ದಿಕ್ಕಿನ ಪ್ರತೋಲಿಯಲ್ಲಿ ತುದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಸಾಲು ಕುಬ ಶಿಲ್ಪ, ಹಂಸವಾಹನ ಸಾಲು ಮತ್ತು ಎಲ್ಲೋರದ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯದ ಎತ್ತರದ ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿರುವ ಒಂದೊಂದು ಸುಂದರ ಶಿಲ್ಪಗಳೂ ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗಿವೆ. ಇಲ್ಲೆಲ್ಲಾ, ಭಿತ್ತಿಯ ಏಕತಾನತೆಯನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸು ವುದೇ ಶಿಲ್ಪಿಯ ಮುಖ್ಯ ಆಶಯವಾಗಿದೆ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಭಿತ್ತಿಯ ವೈಶಾಲ್ಯತೆಯೂ ಅವನ ಕಲ್ಪನೆಗೆ ರೂಪು ಕೊಡುವಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಸಹಕಾರಿ ಯಾಗಿದೆ. ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ (ಅಧಿಷ್ಠಾನದಿಂದಲೇ) ಭಿತ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಹಿಂಚಾಚು-ಮುಂಚಾಚುಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುವುದು ಶಿಲ್ಪಿಯ ಸ್ವತಂತ್ರ ಆಲೋಚನೆಗೆ ಉದಾಹರಣೆ ಎನ್ನ ಬಹುದು. ಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವ ಪದ್ಧತಿಯು ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗಿರಬಹುದು.

10) ಶಿಲ್ಪಿಗಳು ಕುರುಡು ಕುರುಡಾಗಿ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಅನುಕರಿಸದೆ, ಅಂದ-ಚೆಂದ ಮತ್ತು ರಚನಾತ್ಮಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಸೂಕ್ತವಾದದ್ದನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿ ದರು ಎಂಬುದಕ್ಕೆ 'ಕುಂಭಲತಾ' ರಚನೆಯು ಒಂದು ಒಳ್ಳೆಯ ಉದಾಹರಣೆಯಾಗಬಲ್ಲುದು.*

* ಈ ಲೇಖನವನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸುವಲ್ಲಿ ನನಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ ಶ್ರೀಮತಿ. ವಿಜಯಲಕ್ಷ್ಮಿಯವರಿಗೆ ನನ್ನ ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು ಸಲ್ಲುತ್ತವೆ.

ಗ್ರಂಥಋಣ :

1) ಮಾನಸಾರ ಸೀರೀಸ್–ಸಂ. vii 1979), iii (1979), ಮತ್ತು iv (1980)–ಪಿ.ಕೆ. ಆಚಾರ್ಯ–ನವದೆಹಲಿ.
2) ಮಯಮತ—(ಸಂ)—ಬ್ರೂನೋ ಡೇಗನ್ಸ್—ಪಾಂಡಿಚೆರಿ, 1970
3) Mayamata-(Tr)-Bruno Dagens–New Delhi-1985
4) ವರಾಹಮಿಹರನ ಬೃಹತ್ಸಂಹಿತಾ—(ಸಂ)–ವಿ. ಸುಬ್ರಹ್ಮಣ್ಯಶಾಸ್ತ್ರಿ ಮತ್ತು ಎಂ. ರಾಮಕೃಷ್ಣಭಟ್–1947
5) ಅಜಿತಾಗಮ—(ಸಂ)—ಎನ್. ಆರ್. ಭಟ್—ಪಾಂಡಿಚೆರಿ–1964 ಮತ್ತು 1967
6) ಕಾಶ್ಯಪಶಿಲ್ಪ—(ಸಂ)—ಡಿ. ಕೃಷ್ಣರಾಯ ಮತ್ತು ವಿನಾಯಕ ಗಣೇಶ ಆಪ್ಟೆ–1926
7) ಕಾಮಿಕಾಗಮ—(ಸಂ). ಚೆ. ಸ್ವಾಮಿನಾಥ ಶಿವಾಚಾರ್ಯ : ಮದ್ರಾಸು–1976
8) Encyelopedia of Indian Temple Architecture—vol. I–pt-2·(ed)—Michael w. Meister and M.A. Dhaky—New Delhi-1986
9) South Indian Temple complex—T·V Mahalingam—Dharwad·1970
10) Early Chalukya Art at Aihole—S. Rajasekhara—New Dellhi-1985